

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОБОТИ З НЕПОВНОЛІТНІМИ

С. В. Кушнар'юв, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, заступник начальника науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ Державного науково-дослідного інституту МВС України

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАЗОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НЕПОВНОЛІТНИХ ЗАСУДЖЕНИХ

Розкрито теоретико-методологічні основи дослідження базових соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій неповнолітніх засуджених. Здійснено аналіз технік і методик, спрямованих на вивчення ціннісних орієнтацій підлітків.

Ключові слова: виховні колонії; неповнолітні засуджені; соціальні цінності; ціннісні орієнтації.

Через соціально-економічні трансформації у сучасній Україні зазнають змін різноманітні соціально-психологічні феномени на рівні особистості, малих і великих соціальних груп, міжособистісних і міжгрупових відносин. Специфічний комплекс історико-культурних умов України 90-х років ХХ століття, по-перше, визначив появу нових соціальних норм і стандартів поведінки. По-друге, на основі життєвого досвіду особистості, перебудови її життєвих планів і взаємовідносин з оточуючою соціальною дійсністю (насамперед з іншими людьми) стимулював переоцінку особистістю системи її цінностей. У свою чергу, соціальна детермінація ціннісних орієнтацій особистості і соціальних груп виявляється у тому, що в умовах перебудови суспільства з'являються нові соціальні норми і цінності, правила і зразки соціальної поведінки, соціальні уявлення, очікування й ідеали, на які особистість і різні соціальні групи починають орієнтуватися, інакше їх оцінювати, прагнути їм відповідати і т.п.

Відомо, що соціальне становлення людини триває протягом усього життя і в різних соціальних групах. Сім'я, дитячий садок, шкільний клас, студентська група, трудовий колектив – це соціальні групи, які складають найближче оточення індивіда і виступають як носії різних норм і цінностей. Такі групи, які задають систему зовнішньої регуляції поведінки індивіда, називаються інститутами соціалізації і є чинниками, що справляють вплив на процес формування ціннісних орієнтацій особистості під впливом безпосереднього соціального оточення і загальних соціальних умов.

Ціннісні орієнтації, які виявляються в різноманітних формах (цілях, установках, оцінках, нормативних уявленнях, імперативах, заборонах і т. д.), є орієнтиром діяльності індивіда і дозволяють йому оцінювати оточуючий світ у плані добра і зла, правди і брехні, допустимого і забороненого, справедливого або несправедливого. Сукупність ціннісних орієнтацій складає свого роду систему особистісних координат, яка забезпечує сталість і прийнятність певного типу поведінки і діяльності, а також виявляється у спрямованості потреб та інтересів людини. У зв'язку з цим ціннісні орієнтації є важливим чинником, який регулює і детермінує поведінку людини. До того ж ціннісні орієнтації окремої особистості являють собою специфічне поєднання суспільних цінностей, які людина засвоює із суспільної свідомості своєї епохи, класу, народу і найближчого оточення.

Відповідно до прийнятого у психології розуміння природи й особливостей функціонування ціннісних орієнтацій особистості, цінності, що складають їх структуру і зміст, поділяються на дві основні групи з погляду цілей і завдань, яким слугує та чи інша цінність. Першу групу складають цінності-цілі (термінальні), другу – цінності-засоби (інструментальні).

До загальнолюдських цінностей належать моральні цінності, які є абсолютним стандартом (нормою) для людей усіх культур і епох. Ці норми і цінності виявляються у добродійних і справедливих діях, спрямованих на благо інших людей у результаті вільного вибору людини.

У період суспільних перетворень особливого значення набувають абсолютні цінності добра, краси, істини і віри як фундаментальні основи духовної культури. Вони передбачають га-

рмонію, міру, рівновагу цілісного світу людини і її позитивного життєствердження у культурі.

В Україні особливого значення набувають національні цінності, сформовані під час історичного розвитку матеріальної і духовної культури суспільства, у зв'язку з геополітичним розташуванням країни. Коло національних цінностей дозволяє виявити Конституція України, в якій найвищою соціальною цінністю визнана людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека (ст. 3). Єдність соціальних цінностей особистості, суспільства і держави складають загальнонаціональний ідеал: благополуччя людини, сім'ї, народу, держави, їх безпека.

Безумовно, в сучасному українському суспільстві з'явилися нові цінності, які дуже активно переймає молодь. Але, незважаючи на це, нова чітка система цінностей у сучасному суспільстві ще несформована. У змінюваних умовах суспільства відсутні сталі орієнтири, не визначені соціальні пріоритети.

Підлітки, як особлива соціальна група, є чутливим індикатором змін, які відбуваються в суспільстві і визначають в цілому потенціал його розвитку. Від того, наскільки вивчений світ цінностей підлітків, їх установки, життєві плани, залежить ефективність заходів у сфері виховання, освіти, праці та зайнятості.

Підлітковий вік, як певна фаза, етап життєвого циклу, біологічно універсальний, але його конкретні вікові межі, пов'язані з ним, соціальний статус і соціально-психологічні особливості мають соціально-історичну природу і виявляються по-різному у змінюваних умовах. Так, наприклад, цінності, якими керувалися підлітки 50-х, або, скажімо, 70–80-х років минулого століття, відмінні від цінностей, які декларуються сучасними підлітками. Якщо першим були притаманні цінності колективістського характеру, то нині домінують індивідуалістичні цінності.

У психології розвитку саме підлітковий і юнацький вік розглядається як період інтенсивного формування ціннісних орієнтацій особистості. Система цінностей підлітків, яка перебуває ще у процесі свого становлення, є відносно неупорядкованою і несталою.

У підлітковому періоді (маргінальний перехідний період соціалізації) визначальна роль у процесі соціалізації належить неформальним групам ровесників. Спілкування з ровесниками

набуває виключну значимість, оскільки є каналом інформації, про яку дорослі, як правило, не говорять.

Існує, як мінімум, три системи соціалізації. Перша, так звана спрямована соціалізація, створюється соціальною системою. Друга – система “стихійної” соціалізації. До неї, як правило, належить все те, що узагальнюють словом “вулиця” (дитячі і підліткові компанії), а також вплив масової інформації (телепередачі, радіо, Інтернет, книги і т.д.). І третя система – самовиховання особистості, її здатність до прийняття грамотних рішень.

Соціалізована людина, в повному розумінні цього слова, не вчиняє злочинів узагалі, не зі страху перед загрозою покарання, а в силу успішної соціалізації. Оскільки злочин пов’язаний з хибами соціалізації, то і покарання буде ефективною мірою, в якій воно здатне усунути ці хиби. Отже, для забезпечення успішної соціальної адаптації підлітка, необхідно спиратися на активізацію процесів, які сприяють відновленню соціальної адекватності – ресоціалізацію. Остання має бути пов’язана, насамперед, з ціннісною переорієнтацією підлітка-правопорушника, формуванням у нього механізму самокерованої правослухняної поведінки, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

У кризові періоди стану суспільства підлітки виявляються найбільш соціально несталими, морально невідповідними і не захищеними. Сучасні підлітки відчують гостру кризу під час формування їх ціннісних орієнтацій. У більшості з них відсутні базові соціальні цінності (духовність, патріотизм, довіра, визнання, толерантність та ін.).

На жаль, нині соціальне середовище характеризується підвищеною прихильністю до асоціальності і конфліктності внаслідок неадекватного задоволення потреб населення, зокрема підлітків. Як результат – лише за шість місяців 2009 року було зареєстровано 7587 злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю. З них: 4059 тяжких та особливо тяжких, 99 умисних тяжких тілесних ушкоджень, 46 умисних вбивств, 40 звалтувань, 363 розбоїв, 1499 грабежів, 187 шахрайств, 521 хуліганство, 2912 крадіжок, 385 незаконних заволодінь транспортними засобами. Як наслідок – збільшується кількість неповнолітніх засуджених, які відбувають кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі. За інформацією Державного Департаменту України

з питань виконання покарань (ДДУ ПВП) станом на 1 червня 2009 року у виховних колоніях утримувалося 1526 неповнолітніх засуджених.

Законодавцем, враховуючи вікові особливості неповнолітніх засуджених, не випадково вжито у назві виховної колонії слово “виховна”. Таким чином, зроблений акцент на виконання завдань виховання, формування особистості і соціалізації неповнолітніх правопорушників.

Водночас варто зазначити, що вітчизняна пенітенціарна система успадкувала від минулого традиційні методи роботи із засудженими. Ці методи характеризуються каральною спрямованістю. На справді ж такий однобічний підхід до ресоціалізації засуджених не дає значимого ефекту, оскільки не викликає суттєвих позитивних змін у засудженого. Виконуючи нібито гуманну функцію, ізолюючи злочинця від суспільства в силу його соціальної небезпеки і для перевиховання, держава відриває його від звичного соціального лона, руйнує соціальні зв'язки особистості. Більше того, може породжувати соціальну відчуженість, агресивність, тривожність, негативне ставлення до суспільства і його правових та моральних норм.

У цьому контексті показовою є думка Ю. М. Антоняна: “Нужно ясно представлять себе, что ужесточение условий наказания, пренебрежение к личности осуждённого и его внутреннему миру приводят к прямо противоположным результатам. Ненависть, жестокость, отвергание личности создают преступников. Об этом полезно помнить всем – и законодателям, и простым гражданам, формирующим общественное мнение в повседневной жизни. Мы, образно говоря, должны приблизить к себе преступников или лиц, которые могут ими стать, а не отталкивать их от себя. Именно это является одним из самых продуктивных путей борьбы с преступностью” [1].

Педагоги, психологи, соціальні працівники, правоохоронці багатьох країн дотримуються думки, що для попередження злочинності, інвестиції, насамперед, необхідні для надання дітям всебічної допомоги, а не для їх направлення в тюрми. Тим більше, що утримання засуджених і посттюремна реабілітація коштують набагато дорожче, ніж ефективна превенція.

У боротьбі з рецидивною злочинністю особливу значимість набуває діяльність пенітенціарної системи щодо ресоціалі-

зації неповнолітніх засуджених, оскільки від правильної організації виховної роботи в місцях позбавлення волі залежить успіх заходів з попередження правопорушень у суспільстві. На підтвердження цього показовими є наукові дослідження З. О. Астемірова, Ю. В. Гербеєва, Т. В. Калашникової, Г. М. Потаніна, які свідчать, що коли в пенітенціарних установах не досягнуто позитивні результати у зміні негативних схильностей і поведінки особистості підлітків, то вірогідність вчинення ними повторного злочину значно збільшується. При цьому ефективність виправлення неповнолітніх у виховних колоніях визначається результатами роботи з формування в них моральної відповідальності.

Детальний аналіз робіт видатних вітчизняних вчених А. С. Макаренка, В. М. Сороки-Росинського, В. О. Сухомлинського, С. Т. Шацького та ін. показав, що не сформованість або деформація моральної відповідальності у людини призводить до негативних наслідків в її поведінці, діяльності та відносинах. Такої думки дотримуються і сучасні дослідники, а саме: І. П. Башкатов, О. В. Беца, Є. М. Данилін, В. Г. Деєв, Б. Т. Лихачов, М. О. Супрун, О. В. Шаповалов та ін.

Педагогічна практика виховної роботи в пенітенціарних установах свідчить про те, що неповнолітні засуджені, в яких зафіксовано низький рівень моральної відповідальності, породжує в них пристосовництво, соціальну дезадаптивність, знижує їх самостійність, ініціативність тощо.

Для вивчення базових соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій неповнолітніх засуджених нами проведено дослідження у Прилуцькій виховній колонії ДДУ ПВП у Чернігівській області (утримуються неповнолітні засуджені хлопці) та Мелітопольській виховній колонії ДДУ ПВП у Запорізькій області (утримуються неповнолітні засуджені дівчата). Констатуючим етапом експерименту було охоплено 85 засуджених хлопців та 56 засуджених дівчат (віковий діапазон – від 14 до 18 років).

Для підбору адекватного інструментарію було здійснено аналіз технік і методик, спрямованих на вивчення ціннісних орієнтацій підлітків, зокрема неповнолітніх засуджених.

Детальний аналіз можливостей методичного арсеналу сучасної практичної психології показав, що з усього розмаїття існуючих діагностичних методик для вивчення базових соціаль-

них цінностей і ціннісних орієнтацій підлітків, достатньо використовувати класичні психологічні техніки і методики, зокрема:

тест М. Рокича в модифікації Д. А. Леонтєва – для вивчення рівнів структури системи ціннісних орієнтацій;

опитувальник рівня суб'єктивного контролю над різноманітними життєвими ситуаціями;

русифікована методика для вивчення цінностей особистості Ш. Шварца, яка розроблена з використанням типів цінностей М. Рокича, але охоплює більш широкий спектр цінностей;

вербальний проєктивний тест Must-тест, запропонований П. М. Івановим та Є. Ф. Колобовим для визначення життєвих цінностей особистості;

методика діагностики характерологічних особливостей особистості Г. Айзенка в модифікації Т. В. Матоліна;

методика експрес-діагностики характерологічних особливостей особистості Т. В. Матоліна для формування класних колективів і використовується у педагогічній практиці для корекції взаємовідносин у системах: “учень-вчитель” і “учень-клас”;

методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі для дослідження уявлень суб'єкта про себе й ідеальне “Я”, а також для вивчення взаємосунків у малих групах;

спеціальна діагностична методика для оцінки морального розвитку особистості, розроблена фахівцями Білоруської медичної академії післядипломної освіти та Білоруського центру медичних технологій, яка містить в собі 20 основних моральних цінностей і дозволяє дослідити моральне ядро особистості підлітка.

Таким чином, вивчення базових соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій неповнолітніх засуджених у виховних колоніях може здійснюватися саме на усталеній методичній основі.

Відповідно до мети нашого дослідження, обрана методика “Ціннісні орієнтації” М. Рокича, який розрізняє два класи цінностей: термінальні та інструментальні. Про них вже йшлося вище. Цей поділ відповідає традиційному поділу на цінності-цілі і цінності-засоби.

Оскільки методика М. Рокича [2] призначалася для вивчення ціннісних орієнтацій дорослих, то вона була нами модифікована й адаптована до роботи з неповнолітніми засудженими. Враховувалися вікові особливості неповнолітніх засуджених, які зумовлюють, з одного боку, функціонування механізму

диференціації цінностей, з другого – характер вибору тих чи інших цінностей, актуальних для неповнолітніх засуджених.

Варто зазначити, що нами була проведена групова форма опитування. Обробка результатів здійснювалася шляхом співвіднесення відповідей кожного досліджуваного неповнолітнього засудженого з відповідним ключем.

Аналіз отриманих даних за методикою М. Рокича виявив певні гендерні відмінності у визначенні життєвих цінностей неповнолітніх засуджених.

За ступенем значимості засуджені дівчата Мелітопольської виховної колонії розподілили цінності таким чином: “щасливе сімейне життя” (4,52), “любов” (4,24), “матеріальне забезпечення життя” (4,23), “здоров’я” (4,20), “гарні і вірні друзі” (4,10), “активна життєва діяльність” (3,70), “рівність” (3,65), “пізнання й інтелектуальний розвиток” (3,54).

Найменш значимими цінностями для засуджених дівчат виявилися “творча діяльність” (3,45) і “суспільне визнання” (3,40).

Інші цінності не визначають життєву позицію засуджених дівчат.

Засуджені хлопці, які відбувають кримінальне покарання у Прилуцькій виховній колонії, показали значну орієнтованість на “матеріальне забезпечення життя” (4,80) і “гарних та вірних друзів” (4,65).

Серед провідних цінностей, які визначають ядро цінностей для хлопців такої групи, зазначені: “пізнання” (4,35), “здоров’я” (4,28), “впевненість у собі” (4,25). Ними також високо оцінені: “щасливе сімейне життя” (3,75), “любов” (3,65), “активне діяльне життя” (3,55).

Малоцінними для засуджених хлопців виявилися такі цінності, як “краса природи” (3,20), “творча діяльність” (3,10), “спокій у країні” (3,00).

Отже, неповнолітні засуджені дуже різноманітні у своїх ціннісних орієнтаціях. Однак для більшості з них найважливішими виявилися підвищення свого матеріального статку, але робота їх практично не цікавить.

Водночас проведений аналіз ієрархічної системи життєвих планів з урахуванням спрямованості вказує на переважно комунікативну й альтруїстичну їх орієнтацію у засуджених дівчат. У свою чергу предметну й егоцентричну – у засуджених хлопців.

Контент-аналіз творів неповнолітніх засуджених дозволив більш предметно проаналізувати життєві плани віддаленого у часі майбутнього (на 10 років), виявити їх орієнтацію. Проаналізовано 141 твір, у тому числі 85 творів засуджених хлопців і 56 засуджених дівчат.

За результатами аналізу встановлено, що засуджені хлопці орієнтовані, насамперед, на професійну сферу, а засуджені дівчата – на сімейно-побутову.

Головний орієнтир неповнолітніх засуджених – досягнення матеріального благополуччя. При цьому, якщо хлопці дуже завищують свої можливості, то дівчата, частіше всього, розраховують на вдале заміжжя. Разом із тим у цілому неповнолітні засуджені дуже слабо уявляють життя в нових економічних умовах. Лише окремі з них враховують можливі труднощі і проблеми.

У нашому дослідженні також зафіксовано низький рівень морально-правової культури неповнолітніх засуджених. Більшість з них (74 %) не знає основних документів про права людини.

Показовим є зневажливе ставлення неповнолітніх засуджених до законодавства, до поняття “правопорушник”, яке нерідко слугує синонімом і символом “боротьби з усталеними порядками”. Часто дорослі злочинці в очах неповнолітніх засуджених стають просто героями. Вони користуються авторитетом, їх поважають, їм намагаються наслідувати.

Досить гостро перед неповнолітніми засудженими постає проблема входження в соціум після звільнення з пенітенціарної установи. Нині вони поставлені перед фактом радикальних змін нового соціального середовища, в якому змушені пристосовуватися. Неповнолітні засуджені відчують серйозні труднощі у професійному самовизначенні, одруженні, в забезпеченні житлом тощо. Тому виховання і навчання в пенітенціарних установах мають стати одним з основних чинників, що впливає на успішну соціальну реадaptaцію неповнолітніх засуджених.

Методологічною особливістю виховання законослухняної поведінки слід вважати необхідність навчання неповнолітніх засуджених соціальним способам задоволення своїх особистих потреб, а також вихованню самих потреб, вершиною яких є морально-духовна потреба творити добрі справи.

Перспективними напрямками подальших досліджень залишаються, зокрема, діагностика і розвиток базових соціальних цінностей у малих групах неповнолітніх засуджених, розробка соціальних, психологічних і педагогічних засобів постпенітенціарної реабілітації неповнолітніх осіб, які повертаються з місць позбавлення волі в суспільство. Не менш важливого значення набуває цілеспрямована підготовка майбутніх працівників пенітенціарної системи, формування в них свідомих знань, умінь і навичок для роботи з неповнолітніми засудженими.

Список використаних джерел

1. Антонян Ю. М. Гуманизм и перестройка деятельности ИТУ / Юрий Михайлович Антонян // Проблемы исполнения уголовных наказаний. – Рязань : РВШ МВД РСФСР, 1991. – С. 36.
2. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учеб. пособ.] / Даниил Яковлевич Райгородский. – Самара : Изд. дом “БАХРАХ-М”, 2002. – С. 637.
3. Підласий І. П. Діагностика та експертиза педагогічних проєктів : [навч. посіб.] / Іван Павлович Підласий. – К. : Україна, 1998. – 343 с.